

Біленко Т. Г.,*кандидат філологічних наук,**доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»***Катиш Т. В.,***кандидат філологічних наук,**доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»*

ЕВОЛЮЦІЯ ОРФОГРАФІЧНИХ ТА МОРФОЛОГІЧНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ХХ – ХХІ СТ.

Анотація. У статті розкрито визначення поняття «еколінгвістика» та зафіксовано різні терміни на позначення еколінгвістики. Активного вжитку в українському мовознавстві набули терміни «еколінгвістика» та «лінгвоекотологія». Актуальність дослідження визначається тим, що вироблення норм української літературної мови – це складний, тривалий процес, який зумовлений дією не тільки внутрішніх, але й зовнішніх факторів.

На початку ХХ ст. не було сформовано загальних принципів правопису. Українські правописи 1918, 1921 років відображають численні дискусії щодо вироблення фонетичного, морфологічного, історичного, диференційного, лексико-семантичного та словотвірно-граматичного принципів правопису. В українському правописі різних років найбільш гостро поставала проблема вживання букв *г, ґ* в іншомовних словах.

У мовознавстві тривалий час не було єдиної думки щодо написання слів із елементом *нив*. У правописі 2019 року сполуки слів із *нив* у значенні «половина» пишуться окремо на відміну від похідних іменників із елементом *нив*-, прикметників та числівників.

У правописі складних слів відбулися різноманітні зміни, якщо порівнювати з Правописом 2007 року. Так, складноскорочені слова з іншомовними компонентами на голосний та *арт*-, *боді*-, *веб*-, *економ*-, *поп*-, *прес*-, *максі*-, *міді*-, *міні*-, *преміум*-, *топ*-, *флеш*- та інші пишуться разом. Написання слів з великої чи з малої літери, а також уживання лапок зазнало змін у новому правописі.

Проаналізовано варіантність вживання закінчень родового відмінка однини, родового відмінка множини та давального відмінка однини іменників чоловічого роду з нульовою флексією II відміни, родового та давального відмінка однини іменників жіночого роду III відміни. Простежено розширення сфери вживання кличного відмінка іменників чоловічого роду II відміни. Виявлено помітне розширення сфери функціонування форм жіночого роду іменників на позначення професій, посад тощо. У сучасній українській літературній мові більш продуктивними в місцевому відмінку однини прикметників є форми на *-ому*. Імператив в українській літературній мові має дві парадигми творення, зберігаючи варіантні форми.

Ключові слова: еколінгвістика, еволюція норм, орфографічні норми, морфологічні норми, український правопис, варіантні форми.

Постановка проблеми. Еколінгвістика – це перспективна нова галузь сучасної науки, яка виникла на межі різних науко-

вих дисциплін – психолінгвістики, соціолінгвістики та лінгвістичної філософії. Об'єктом дослідження сучасного українського мовознавства у сфері еколінгвістики виступає переважно українська мова. В українському науковому дискурсі існують різноманітні терміни на позначення еколінгвістики. Учені виділяють два основні напрями дослідження:

1) «екологія мови» або «екологічна лінгвістика», – тут мова розглядається як засіб сприйняття світу й інструмент взаємодії з ним;

2) «мовна екологія» або «лінгвістична екологія», – це біологічний підхід до мови, що реалізується через вивчення взаємозв'язку між мовою й екологічними питаннями [1, с. 7].

Найбільш часто в українському мовознавстві використовуються терміни «еколінгвістика» та «лінгвоекотологія». Окремо підкреслюється словотвірний потенціал терміна «мовна екологія», який, як мовознавчий термін, має набагато ширше семантичне поле за семантично споріднене поняття «культура мови» [2, с. 17]. У межах еколінгвістичного підходу зазначається уважне ставлення до питань унормування української літературної мови, які формувалися впродовж тривалого часу й мають давні традиції.

Норми літературної мови – це сукупність закріплених правил щодо використання одиниць основних і проміжних мовних рівнів. Мовні явища проходять через фільтр мовної системи й у процесі становлення мови стають нормативними. Актуальність дослідження визначається тим, що вироблення норм української літературної мови – це складний, тривалий процес, який зумовлений дією не тільки внутрішніх, але й зовнішніх факторів. Початок ХХІ ст. характеризується значною варіантністю форм української літературної мови, що є невід'ємною рисою будь-якої літературної мови й певною мірою дестабілізує її нормативність як надлишкове явище в парадигматиці мовної системи.

Аналіз останніх досліджень. Норми української літературної мови досліджували такі вчені: Б. Ажнюк, Д. Баранник, В. Горпинич, С. Єрмоленко, Л. Масенко, М. Пилинський, В. Радчук, О. Тараненко та інші.

Мета нашої роботи – проаналізувати еволюцію орфографічних та морфологічних норм сучасної української літературної мови в ХХ–ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. не було вироблено загальних принципів правопису. Українські правописи 1918, 1921 років відображають численні дискусії

щодо вироблення фонетичного, морфологічного, історичного, диференційного, лексико-семантичного та словотвірно-граматичного принципів правопису. У 1926–1927 рр. найбільш актуальною була проблема вживання букв *г*, *г* в іншомовних словах. Проєкт 1926 р. «Українського правопису» щодо написання *г* та *г* в іншомовних словах спирається на академічні правила орфографії 1919–1921 рр. Український правопис 1928 року був найбільш упорядкованим. У ньому вперше опрацьовано такі питання: чергування голосних, чергування приголосних при їх збігу, особливості правопису префіксів та прийменників, складних і невідмінюваних слів, власних назв, а також правила пунктуації [3, с. 7–8].

Нечітким було правило щодо написання *г* і *г* в іншомовних запозиченнях: чуже *г* в новіших запозиченнях передається через *г*, а в старіших, особливо з грецької мови, українським *г*: *Англія*, *газ*, *газета*, *гама*, *гегемонія*, але *агент*, *агітація*, *агроном*, *Арагонія*, *бравнінг* і т. ін. [4, с. 183]. В українському правописі 1933 року в алфавіті немає букви *г*. Іншомовні *h* і *g* однаково передаються (незалежно від вимови) знаком *г*, напр.: а) *гіпотеза*, *гандбол*, *Гюго*; б) *генерація*, *графік*, *гума*, *гегемонія*, *Гете* [5, с. 243].

У 1990 році було повернено літеру *г* в український алфавіт і встановлено правило: буква *г* вживається для передачі зімкненого приголосного як в українських словах, так і в давно запозичених і зукраїнізованих, напр.: *арус*, *тава*, *газда*, *гандж*, *танок*, *татунок*, *гвалт*, *гвалтувати*, *гегати*, *гедзь*, *гелотати*, *геротати*, *герготити*, *гигнути*, *гирлига*, *глей*, *гніт* (у лампі), *готель-готель*, *грасувати*, *грати* (іменник), *гратчастий*, *гренчій*, *грінджоли*, *грунт*, *гудзик*, *гуля*, *джиун*, *дзига* та ін. і похідні від них, а також у прізвищах *Галаган*, *Гудзь* і под. [6, с. 20].

У мовознавстві існували різні погляди щодо написання слів з елементом *пів*. На думку В. Німчука, доцільно встановити таке правило:

«Сполуки слів із *пів* у значенні «половина» пишуться окремо: *пів аркуша*, *пів кавуна*, *пів яблука*, *пів Києва*, *пів Європи*, *о пів на першу* і т. д. Їх треба відрізнати від похідних іменників із елементом *пів*: *південь*, *півдуга*, *півколо* і т. д.; прикметників: *піввіковий*, *півгодинний* та числівників: *півтора*, *півтораста*» [5, с. 244]. Це правило закріплено в чинному правописі 2019 року.

У правописі складних слів відбулися зміни порівняно з Правописом 2007 року. Так, складноскорочені слова з першими регулярно вживаними іншомовними компонентами на голосний та *арт-*, *боді-* (перед голосним), *веб-*, *економ-*, *поп-*, *прес-*, *фолк-* (*фольк-*) пишуться разом [7, с. 34]. Слова з першим іншомовним компонентом, який вказує на кількісний вияв чого-небудь (вищий від звичайного, дуже високий або слабкий, швидкий та ін.): *максі-*, *міді-*, *міні-*, *преміум-*, *топ-*, *флеш-* пишуться разом [7, с. 34]; слова з першим іншомовним компонентом: *анти-*, *контр-*, *віце-*, *екс-*, *лейб-*, *обер-*, *штабс-*, *унтер-* пишуться разом [7, с. 35].

У новому правописі зазнало змін написання слів з великої чи з малої літери, а також вживання лапок. Назви виробничих марок технічних виробів (машин, приладів тощо) беремо в лапки: автомобілі «*Нісан*», «*Вольво*», «*Фольксваген*», літак «*Боїнг 777*», трактор «*Слобжанець*», але назви самих виробів беремо в лапки і пишемо з малої букви: «*нісан*», «*вольво*» «*фольксваген*» (автомобілі), «*боїнг*» (літак), «*слобжанець*» (трактор) [7, с. 64]. Назви сайтів з родовим словом пишемо

з великої букви та в лапках: *мережа «Фейсбук»*, *енциклопедія «Вікіпедія»*, але назви сайтів без родового слова пишемо з малої букви (*твітер*, *гугл*) [7, с. 62]. Назви сайтів, ужиті як назви юридичних осіб, пишемо з великої букви та без лапок: *РНБО ввела санкції проти Яндекса* [7, с. 62].

Грамаічна будова мови характеризується стабільністю й складною внутрішньою структурою, що дозволяє мові гармонійно поєднувати чіткі механізми та виявляти потенційні можливості. Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Оскільки мовна система репрезентується як відкрита, незбалансована модель, грамаічні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються.

Найбільш помітними в морфології є такі тенденції:

1. Активне використання різних родових варіантів слова: *зал – зала*, *клавіш – клавіша* та ін. Ці іменники були, очевидно, запозичені через посередництво і польської, і російської мов, тому слова щодо грамаічного роду засвоювалися по-різному [8, с. 151]. Серед іменників грецького походження на *-зис* /*-за* (*-сис* /*-са*) (пор. цілком нормативні і в радянській час форми жіночого роду *криза*, *теза*) активізувалися варіанти жіночого роду, що досі в нормативних виданнях подавалися на другому місці: *генеза*, *оаза* [9, с. 87].

2. У використанні відмінкових закінчень іменників сучасної української мови простежується значна варіантність форм, що пов'язано з відновленням давніх форм.

2.1. Варіантність виявляється насамперед у вживанні закінчень родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. Спостерігається розширення сфери вживання закінчення *-у(-ю)* замість *-а(-я)* в іменниках чоловічого роду на приголосний. Це зокрема, префіксальні, суфіксальні, безафіксні іменники: *фактору*, *вишняку*, *коридору*. Український правопис 1960 року фіксує відповідно форми: *фактора*, *вишняка*, *коридора* [10, с. 78]. У новому правописі 2019 пропонується використовувати паралельні форми в назвах деяких міст: *Амстердаму*, *Гомелю*, *Ліверпулю*, *Лондону*, *Парижу*, *Мандриду*. Варіантом лишається й попередня форма на *-а(-я)* [7, с. 91]. Варто відзначити, що закінчення *-у*, *-ю* в назвах міст зафіксовано ще в «Українському правописі» 1928 року: *Берліну*, *Парижу*, *Нью-Йорку*, *Херсону* [4, с. 51].

2.2. У сучасній українській літературній мові іменники II відміни чоловічого роду мають у давальному відмінку паралельні флексії *-ові (-еві)* та *-у (-ю)*. Вони функціонують у мові як варіанти. Про це свідчать усі граматики другої половини ХХ ст. На початку ХХ ст. регулярно вживалися флексії *-ові (-еві)* в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду. Наприклад: *братові*, *батькові*, *вовкові*, *слухачеві*, *повістяреві* [4, с. 54]. Назви із закінченнями *-у(-ю)* мали вузьку сферу функціонування, і тому їх кваліфікували як архаїзми [8, с. 153]. Останнім часом простежується активне використання флексії *-ові (-еві)*, яка в офіційно-діловому, художньому, публіцистичному та деяких видах наукового стилю витісняє флексію *-у(-ю)*: *директорові*, *майстрові*, *робітникові*, *секретареві* [11, с. 86].

2.3. Особливістю функціонування іменників жіночого роду III відміни є те, що в родовому й давальному відмінках однини, а також у знахідному відмінку множини вони почали набувати паралельно з нормативним *-і* своє давнє закінчення *-и* (*осені – осени*, *молодості – молодости*). У ході правописної дискусії на засіданнях Національної комісії з питань правопису флексії *-и*

надали нормативний статус, що закріплено в новому правописі 2019: *гідности, незалежности, радости* [7, с.100].

2.4. Значно розширив сферу вживання кличний відмінок. У 1990 році скасовано норму про можливість паралельного вживання форм кличного й називного відмінка в звертаннях, що складаються з імені та імені по батькові (*Іване Макаровичу*), в іншомовних іменах з основою на *з, к, х* (*Джеку*). Кличний відмінок характеризується великою неусталеністю у вживанні варіантних закінчень *-е* та *-у(-ю)* іменників чоловічого роду II відміни. У сучасному писемному та усному українському мовленні з варіантними закінченнями *-е* та *-у* вживаються здебільшого імена *Олег* та *Ігор*, причому форма *Олеже* переважає над формою *Олегу*, а форма *Ігорю* – над формою *Ігоре*. Новий правопис фіксує як нормативні форми *Ігорю* [7, с. 80] та *Олеже* [7, с. 96].

2.5. Відбувається подальше звуження вживання в родовому відмінку множини іменників чоловічого роду нульової флексії. Пор. *партизанів* (і *партизан*), *солдатів* (і *солдат*), *вольтів*, *омів* (але *ват*, *кіловат*) [10, с. 86], але в Правописі 1994 року подається лише форма *солдатів*, хоча зафіксовано варіанти до слів *ват*, *кіловат* (*ватів*, *кіловатів*) [6, с. 75]. У Новому правописі подано паралельні форми *чоботів* (*чобіт*) [7, с. 97].

3. Простежується помітне розширення сфери функціонування форм жіночого роду іменників на позначення професій, посад тощо. Донедавна вони сприймалися здебільшого як елементи просторіччя та побутового мовлення (*директорка, дизайнерка, авторка*) [11, с. 27]). У новому правописі зазначається, що найуживанішим є суфікс *-к-*, бо він поєднуваний з різними типами основ: *авторка, дизайнерка, директорка*. Останнім часом дедалі активніше вживаються форми на вірець *майстриня, філологіня* [7, с. 27].

4. На початку XX століття в місцевому відмінку однини прикметників функціонували варіантні закінчення *-ім/-ому*. Продуктивними були форми на *-ім*. [8, с. 158]. У виборі правильної форми саме *ім* надавали перевагу: *на гарнім / на гарному, на жінчинім / на жінчиному* [4, с. 64]. У сучасній українській літературній мові утвердилися форми на *-ому*, непродуктивними вважаються форми на *-ім*: *гарному (-ім), братову (-ім)* [7, с.105].

5. Імператив як форма вираження спонування до дії в різних комунікативних ситуаціях є невід'ємним складником дієслова на всіх етапах історичного розвитку української мови [8, с. 165]. Його функціональне призначення зумовлює дві парадигми творення. Перша має закінчення *-и* (2 ос. одн.): *бери, іди, печи; -ім(о)* (1 ос. мн.): *берім(о), ідім(о), печім(о); їть* (2 ос. мн.): *беріть, ідіть, печіть* [7, с.120]. Друга парадигма має флексії *-0* (2 ос. одн.): *грай, купуй, стій; -мо* (1 ос. мн.): *граймо, купуймо, стіймо; -те* (2 ос. мн.): *грайте, купуйте, стійте*. О. Синявський зазначає: «Як бачимо, в українській мові є окрема форма наказового способу для 1-ої особи множини, відмінна від форми 1-ї особи множини дійсного способу. Отож їх не слід плутати, напр.: *печім!* але *печемо, кладім!* але *кладемо, робім!* але *робимо*» [4, с. 85]. Т.А. Коць пояснює збереження варіантних форм імператива історичними процесами творення форм 1-ої особи множини наказового способу, а також стилевими нормами публіцистичного, художнього та релігійного різновидів української літературної мови для збереження сакральності, урочистості [12, с. 19].

Висновки. Отже, простеживши еволюцію орфографічних та морфологічних норм української літературної мови в XX–XXI ст., можна зробити такі висновки.

1. У сучасній українській літературній мові закріпилися нові правила орфографії. Найбільші зміни відбулися в передаванні іншомовних слів з літерою *г*, написанні слів із елементом *пів*, правописі складних слів, написанні слів з великої чи з малої літери тощо.

2. Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів. Таким чином, спостерігається варіантність у вживанні закінчень родового відмінка однини, родового відмінка множини та давального відмінка однини іменників чоловічого роду з нульовою флексією II відміни, родового та давального відмінка однини іменників жіночого роду III відміни; простежується розширення сфери вживання кличного відмінка іменників чоловічого роду II відміни, що характеризується неусталеністю використання варіантних закінчень; відбувається помітне розширення сфери функціонування форм жіночого роду іменників на позначення професій, посад тощо. У сучасній українській літературній мові більш продуктивними в місцевому відмінку однини прикметників є форми на *-ому*. Імператив в українській літературній мові має дві парадигми творення, зберігаючи варіантні форми, що пояснюється історичними процесами творення.

Усе це свідчить про динамічний характер норми, що передбачає не лише традиційне відтворення лінгвальних одиниць, визначених мовною практикою як зразкових, а й фіксацію постійно породжуваних у процесі живої комунікації мовних явищ. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у стабілізації норм літературної мови, збереженні її специфічних особливостей, усвідомленні того, що державна мова є важливою частиною самобутності й національного надбання України.

Література:

1. Ключко С.О. Поступ еколінгвістики в Україні: аналітичний огляд. *Система і структура східнослов'янських мов*. 2017. Випуск 12. С. 3–17.
2. Сербенська О.А. Сучасна українська термінографія і проблеми екології мови. *Вісник НУ «Львівська політехніка». Проблеми української термінології*. 2002. № 453. С. 17–20.
3. Марушкевич І.М. Кодифікація української літературної мови в першій третині XX ст.: правописні і граматичні норми та їх текстова реалізація: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2009. 18 с.
4. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XX, 368 с. Репринт з видання 1931 р.
5. Німчук В. Проблеми українського правопису в XX ст. *Український правопис. Проект найновішої редакції*. Київ: Наукова думка, 1999. С. 242–333.
6. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут української мови. 3-те вид., випр. й доп. Київ: Наук. думка, 1990. 240 с.
7. Український правопис / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/2019> (дата звернення: 25.08.2021).
8. Літературна норма і мовна практика / за ред. С.Я. Єрмоленко. Ніжин, 2013. 320 с.
9. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 85–103.
10. Український правопис / Інститут мовознавства АН УРСР. Київ: Видавництво АН УРСР, 1960. 272 с.

11. Український правопис / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України. Київ: Наукова думка, 2007. 288 с.
12. Коць Т.А. Публіцистичний стиль в українській літературній мові кінця XIX – початку XXI ст.: нормативно-аксіологічний аспект : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2019. 38 с.

Bilenko T., Katysh T. Evolution of spelling and morphological standards in Ukrainian literary language in the XX – XXI centuries

Summary. The article reveals the definition of "ecolinguistics". It has been recorded various terms for ecolinguistics. In Ukrainian linguistics the most common terms are "ecolinguistics" and "linguistic ecology". The topicality of the research is determined by the fact that the development of norms in the Ukrainian literary language is a complex, long process which is due to the action of not only internal but also external factors.

In the early twentieth century general principles of spelling were not formed. The Ukrainian spellings of 1918 and 1921 reflect numerous discussions on the development of phonetic, morphological, historical, differential, lexical-semantic and word-forming-grammatical principles of orthography. In the Ukrainian spelling of different years the problem of using the letters *r*, *r* in foreign words was the most acute.

For a long time in linguistics there was no consensus on the writing of words with the *semi-* element. In the 2019 spelling word combinations with *semi* in the meaning of "half" are written separately in contrast to derived nouns with the element of *semi-*, adjectives and numerals.

The spelling of compound words has changed compared to the 2007 spelling. Thus, shortening words with foreign components on vowel *and art-, body-, web-, economy-, pop-, press-, folk-, maxi-, midi-, mini-, premium-, top-, flash-* are written together. The spelling of words in capitals or lowercase as well as the use of quotation marks have changed in the new spelling.

The variance in the use of the endings in the genitive singular, the genitive plural and the dative singular in masculine nouns with zero inflection of the second declension, the genitive and dative singular in feminine nouns of the third declension were analyzed. The expansion of the use scope in the masculine singular nouns of the second declension was observed. There was a noticeable expansion of the functioning scope in feminine nouns to denote professions, positions and so on. In the modern Ukrainian literary language the forms on *-ому* are more productive in the prepositional case of singular in adjectives. The imperative has two paradigms of creation retaining variant forms in the Ukrainian literary language.

Key words: ecolinguistics, evolution of norms, spelling norms, morphological norms, Ukrainian spelling, variant forms.